

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ

sanat

ISSN 1302-2938

Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi

SAYI: 14 YIL: 2008

**SANAT DERGİSİ
HAKEMLİ BİR DERGİDİR**

"Mayıs ve Kasım aylarında 6 ayda bir
yayınlanır"
Kasım 2008/Sayı: 14

Dergi Sahibi
Prof. Dr. Kemalettin YİĞİTER

Yayın Kurulu

Başkan
Selman CAN

Yazı İşleri Sorumlusu/Editör
Fikri SALMAN

Koordinatör
Yasemin YAROL

İngilizce Düzelti
Erdoğan PARLAK

Redaksiyon
Cem İÇYAR

Grafik Tasarım
Uğur BAKAN
Murathan ER

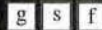
Dağıtım
Köksal BİLİRDÖNMEZ

Basım
Zafer Ofset 2009-02-19

ISSN 1302 - 2938
Dergide yayınlanan yazıların tüm
sorumluluğu yazarına aittir

Yazışma Adresi
SANAT DERGİSİ
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
GÜZEL SANATLAR FAKÜLTESİ
25240 ERZURUM

Tel: 0 442 236 09 65
Fax: 0 442 236 09 66
e-mail: gsfsanat@atauni.edu.tr

A. Metin KARKIN YARATICILIK KAVRAMI VE MÜZİK EĞİTİMİNDE YARATICILIĞIN ROLÜ VE ÖNEMİ	1
Ahmet Ali BAYHAN/Fikri SALMAN/Mustafa ATASOY BİLİNMEYEN BİR HATTAT: HAFİZ AHMET EFENDİ VE ESERLERİ.....	5
Bilal SEZER ÇANAKKALE ŞAVAŞLARINDA BİR HATTAT: MÂCİT ÂYRAL	11
Cebrail ÖTGÜN/Evren BOLAT Yapıt Okuma: JACKSON POLLOCK: NUMARA 1, 1950 (LAVANTA KOKUSU)	15
Deniz BAYAV IŞIĞIN BAĞIMSIZLIK YOLCULUĞU ve EMPRESYONİZMDE IŞIK	23
Dilek TÜRKMEÑOĞLU ROBERT RAUSCHENBERG'İN YAPITLARINDA YÜZEY ORGANİZASYONU ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME	29
Erdoğan PARLAK/A.Gökhan BİÇER/ Savaş YEŞİLYURT YÜZLEŞTİRMECİ TİYATRO, SARAH KANE VE BLASTED	35
Fevziye EYİĞÖR KEMAL İSKENDER'İN RESİMLERİNDE GÖRSEL ANLAM	41
Hakan ALKAN ÖZEL TİYATROLAR VE DEVLET YARDIMIN ÖNEMİ	47
Hüseyin DEMİR TUTKUyla YAŞATILMAYA ÇALIŞILAN SANAT ALANI EXLİBRİS	53
İsmail ATEŞ ZAFER GENÇAYDIN VE SANATI ÜZERİNE BİR İNCELEME	59
Lütfü KAPLANOĞLU DUCHAMP'IN "YEŞİL KUTU"SU VE RÖNESANS'LA İLİŞKİSİ	65
Mehmet Can PELİKOĞLU/Hasan Tahsin SÜMBÜLLÜ GTHM ve GTSM TÜRKÜ FORMUNDAKİ ESERLERİN DİZİLERİ BAKIMINDAN MAKAMSAL BENZERLİKLERİ	71
Mehmet IŞIKLI /Ali Yalçın TAVUKÇU MUŞ-BULANIK BÖLGESİNDEN BİR GRUP ERKEN DEMİR ÇAĞ SERAMİĞİ	81
Mehmet YAVUZ BERLİN'DE TÜRK İSLAM MİMARİSİ	87
Mustafa Orkun MÜFTÜOĞLU XIX. YÜZYIL TÜRK RESİM SANATI VE BİÇİMSEL SORUNLARI	95
Naile SALMAN ÇEVİK GÜNÜMÜZ SANAT ORTAMI VE KÜRATÖR KAVRAMI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME	105
Serhat YENER/Ertürk ÖZTÜRK İLK VE ORTA ÖĞRETİM KURUMLARINDA ŞİDDETİN ÖNLENMESİNDE MÜZİK EĞİTİMİNİN ÖNEMİ	111
Serkan İLDEN YAZILI ESERLERDE KORUMANIN (KONSERVASYONUN) TARİHİ VE TÜRKİYE'DE KİTAP KONSERVASYONU ÇALIŞMALARI.....	117
Yusuf ÇETİN SAKARYA ÇEŞMELERİ.....	125

THE HISTORY OF CONSERVATION IN WRITTEN WORKS AND WORKS CONSERVATION OF BOOKS IN
TURKEY

After the discovery of writing, the hard work of preserving documents and their various art forms, and the work of book conservation began to leave their product that were sought in some kind box and bag for new generation. But in truth, on the subject of document conservation and restoration, the first organized work occurred because of the Vatican Church Library's Cardinal Franz Ehrle, in the 19th century. Beginning with the 20th century however, in order to establish precautionary measures of book conservation, scientists began doing research on subjects including air pollution, the effects of acid and other impure elements in paper, the foxing of paper, insect and fungus destruction, fumigation's effects on paper, climate, humidity and other environmental conditions.

In Turkey, book and document care and restoration began at the conservation services of the Suleymaniye Library. In the years between 1955-1960, with the help of the government, in the Suleymaniye Complex a "restoration workshop" was established. Later, in Konya Regional Library of Manuscripts, preparations were made to open a document restoration center, but because of difficulties and complaints concerning the machines and equipping necessary to make the facility ready for service that the Culture Ministry was to provide, the opening never occurred. At the Prime Ministry Governmental Archives however, in 1976, began restoration work under limited conditions without the needed supplies and equipment and with just one employee. In recent times however, new laws and investments have provided for a new restoration unit.

Anahtar Kelimeler : Konservasyon, restorasyon, elyazmaları

Key Words : Conservation, restoration, manuscripts

GİRİŞ

Koruma çabası insan medeniyeti kadar eskiye dayanan bir çabadır. Bir bakıma bütün canlı yaratıklarda ortak olan kendini koruma içgüdüsünden doğduğu söylenebilir. İnsanoğlunun yazmayı icat etmesinden sonra, yüzeyine yazı yazılabilen çeşitli materyaller günlük hayatın içine girmiş, bu sayede bilgi ve iletişimin paylaşılmasında hızlı bir değişme ve gelişme başlamıştır. Fakat asıl büyük değişim yazının yüzeyine yazıldığı temel araç olan kâğıdın bulunması ve günlük hayatın kullanımına girmesiyle olmuştur. M.S 2. yüzyılda Çin'de bulunan ve ucuz, esnek ve hafif olduğundan sadece bir şeyleri sarmak için kullanılan kâğıdın gerçek manada yazı için kullanımı ise 8.-9. yüzyıllarda Batı Asya'ya gelen Müslüman Arapların sayesinde olmuştur. Araplar Asyalılardan öğrendikleri kâğıt üretimini kendi topraklarında geliştirmiş ardından da Doğu Avrupa'ya yani İspanya'ya ve oradan da tüm Avrupa'ya yaymışlardır. Kâğıdın 10. yüzyıldan sonra Arap dünyasında ve 12. yüzyıldan sonra Avrupa'da yazım hayatına alabileceği, elle yazılan ve her biri sanat eseri değerini taşıyan kitaplar üretilmeye başlanmıştır.¹ Zaman içerisinde de sayıları gittikçe

artan kâğıt temelli bu yazılı materyallerin tahrip olmaya başladıkları gözlemlenmiş ve bu problemleri engellemek veya durdurmak için çareler aranmaya başlanmıştır.

Bu çareler arasında kitap sayfalarının arasına kokulu bazı çiçekler ve yaprakların konulması, kitapların böceklerle karşı korunması için selvi ağacından yapılmış ve sedir yağı ve safran ile parlatılmış kutulara konulması gibi teknikler uygulanmıştır. Bunlardan başka kâfur, karanfil ağacı ve yağı, okaliptüs yağı, misk otu, vb bitiksel kökenli böcek öldürücülerde sayfaların işlenmesinde kullanılmıştır. Ayrıca Arap elyazmalarında kitabın içine böceklerle karşı korunması için dua yazıldığı da bilinmektedir.²

Yazılı eserlerin korunması konusunda yapılan ilk çalışmalarda restoratörlerin genellikle atölyelerinde yalnız başlarına çalıştıkları ve buldukları yeni metotları sır olarak sakladıkları da bir gerçektir ve bu sırlar genellikle bulan ustanın ölümüyle beraber yok olmaktadır. 19. yüzyılın başlarında ise kâğıtlardaki tahribatın imalatında uygulanan yöntemle alakalı olduğu ortaya çıkmıştır. Özellikle 1829 yılında Murray bu konu üzerine çalışmış ve kâğıdın tahrip olmasının imalat sırasında kullanılan aşırı beyazlatma ve kötü hammadde kul-

* Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Geleneksel Türk El Sanatları Bölümü Sanatta Yeterlik Öğrencisi. İZMİR

1-BLOOM M. Jonathan; Kâğıda İşlenen Uygartık, Kâğıdın Tarihi ve İslam Dünyasına Etkisi, çev: Zülal KILIÇ, s.34-35, İstanbul- Aralık 2003; ÖCAL Orhan; Kitabın Evrimi, s.76, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Faydalı Eserler Dizisi:7, Tisa Matbaacılık, Ankara -1971.

2-BLOOM M. Jonathan a.g.e., s.68.; KATHPALIA, Yash Pal; Arşiv Malzemesinin Korunması ve Restorasyonu, çev: Nilal SOMER, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, s. XXXIII-XXXIV, Cumhuriyet Arşivi Dairesi Başkanlığı, Yayın No:6, Ankara - 1990

3-KATHPALIA, Yash Pal a.g.e., s.XXXV

lanımından kaynaklandığını tespit etmiştir.³ Kâğıdın M.S. 105 yıllarında Çin'de icadından⁴ 19. yüzyıla kadar olan süreçte üretiminde çoğunlukla kaliteli malzemeler kullanılmış olmasından dolayı, bu dönemde üretilen kâğıtlar günümüze kadar nispeten sağlam olarak gelebilmişlerdir. Fakat 19. yüzyıla gelindiğinde artan kâğıt ihtiyacının karşılanması için, üretilen kâğıtlarda kullanılan lif boyları oldukça kısalmış ve kâğıt yapımı işleminde kötü ve kalitesiz malzeme kullanımı artmıştır. Kötü kalitede üretilen bu kâğıtlar fiziksel-kimyasal ya da çevresel çeşitli etkenlerden hemen etkilenerek kısa ömürlü olmuşlardır. Bu kötü sonuçla birlikte eldeki eski dönemlerden kalma eserlerin önemi daha fazla anlaşılınaya başlanmıştır. Böylelikle kitap ve yazmalarla ilgili olan kişiler, tarihsel ve sanatsal değeri olan kitapların konservasyonu ve restorasyonu ile ilgili bir şeyler yapılması gerektiğinin farkına varmışlardır.⁵

YAZILI ESERLERDE KORUMANIN (KONSERVASYONUN) TARİHİ

Yazılı eserlerin korunmaları ile ilgili çalışmalar, yazının icadından sonra yazı malzemelerinin fiziksel, kimyasal ya da biyolojik zararlı etkenlere karşı tedbir alınması amacıyla başlamıştır. Papirüs rulo ve tomarlarının sedir yağı, turuncgiller ailesinden ağaç yaprakları ve yağlarına yatırılarak veya tahta ya da fildişi silindirik kutulara konularak böceklerle ve çevresel tahribata karşı koruma çabaları, kitapların korunmasına yönelik yapılan ilk çalışmalar olarak kabul edilmektedir. Bilimsel anlamda Avrupa'da kitap konservasyonu ve restorasyonu konusunda organize ilk girişim kendisi de kitap restorasyonu konusunda çalışmalar yapmış olan Vatikan Kütüphanesi kardinali Franz Ehrle tarafından yapılmıştır.

Ehrle 1898 yılında Saint Gall'da toplanan Milletlerarası Kütüphane Konferansı'nda yaptığı başvuruda; mevcut restorasyon metodlarının tekrar gözden geçirilmesini, bu konuda bilimsel çalışma yapanlarla işbirliği yapılması gerekliliğini vurgulamıştır. Çünkü bu dönem restorasyon çalışmaları genellikle usta çırak ilişkisi içerisinde yetişen kişilerin yetenek ve yapabilmelerine bağlı olan bir işlemdi. Bu dönemde restore edilen eserlerin bazıları ya tamamen tahrip olmuşlar veya restorasyon öncesi durumdan daha kötü bir duruma gelmişlerdir. Bu ise, uygulanan metodların büyük çoğunluğun da eldeki malzemenin tabiatının tam

olarak kavranılmadan işlem yapıldığını göstermektedir.⁶

20. yüzyılın başlarına gelindiğinde bilim adamları kitap konservasyonu ile ilgili önleyici tedbirleri tespit etmek için; hava kirliliği, asit ve diğer safsızlıkların kâğıda olan etkisi, kâğıdın sararması, böcek ve mantar tahribatı, iklim, nem ve diğer çevre şartlarıyla fümigasyonların kâğıda olan etkisi gibi konularda araştırmalar yapmışlardır. Ayrıca kitapların deri ciltlerinin korunması için genel olarak uygulanabilecek; istilaya uğramış malzemenin fümigasyonu, kırılğan malzemelerin selüloz asetat film ve ipek kâğıdı ile sıcaklık ve basınç altında takviye edilmesi, kâğıt üzerindeki lekelerin kloramin-T (chloramine-T) ile ağartılması gibi konularda da yoğun araştırmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar içerisinde kâğıdın süreklilik meselesi için gereken özelliklerin tespitine çalışılmıştır. Bunun yanında, kâğıdın suni olarak yaşlandırılması ve hızlı yaşlandırma testleri ile kâğıdın uzun ömürlülüğünü ve dayanıklılığını tespit edebilmek için çekme dayanımı, patlama dayanımı ve katlama dayanımı gibi fiziksel testler ile selüloz saflığı veya kâğıt sürekliliğinin tayininde kullanılan selüloz miktarı, bakır indisi gibi testleri de içine alan kimyasal testler yine bu dönem içerisinde icat edilerek geliştirilmiştir.⁷

Konservasyon sözcüğünün "sanat eserlerinin korunması"ni ifade edecek tarzda kullanılmaya başlanması 1930'lu yıllara rastlamaktadır. 1930-1940'lu yıllarda Batı Avrupa ve A.B.D de bazı kurumlar bozulmanın nedenleri üzerinde bilimsel araştırma yapmaya başlamışlardır ve bulgularını koleksiyonların korunabilmesi amacıyla restoratörlerle paylaşmışlardır. Böylece yeni bir anlayış -tamirden önce korumanın gerekliliğini fark eden bir fikir ortaya çıkmıştır. Takip eden yıllar boyunca müzeciler, restoratörler ve bilim adamları tarafından yapılan çalışmalar sonucunda bozunma mekanizmasının sistematik açıklaması yapılmıştır ve bu açıklamalar konservasyon kavramının temelini oluşturmuştur. Bu mekanizmanın açıklanması korumanın pratik olarak mümkün olduğunu göstermiş ve bu yeni bilginin geleneksel restorasyonu bilgi ve becerisine olan katkısı yeni bir disiplin olan "konservasyon"u şekillendirmeye başlamıştır.⁸

Konservasyon, objenin zaman içerisinde oluşabilecek fiziki, kimyevi, biyolojik, mekanik ve bunlar dışında kalan çeşitli tahrip unsurlarıyla bozulup asli hâviyetini kaybetmesini önlemek, belli

4-ÖCAL, Orhan: *Kitabın Evrimi*, s.75, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Faydalı Eserler Dizisi:7, Tisa Matbaacılık, Ankara-1971; KÜTÜKOĞLU, MÜBAİAT, S.: *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, s. 15, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul-1998

5-KATHPALIA, Yash Pal, a.g.e., s.XXXIII- XLV

6-KATHPALIA, Yash Pal, a.g.e., s.XXXVI

7-Kâğıtlara Uygulanan Kimyasal ve Fiziksel Testler İle İlgili Daha Geniş Bilgi İçin Bkz: Yash Pal KATHPALIA; a.g.e., s.193-194

8-BLOOM, M. Jonathan; a.g.e., s. 68.; Nevin ENEZ; *Müze Ortamının Düzenlenmesi, İLMüzeçilik Sempozyumu, Bildiriler*, 19-23 Eylül 1994, s.67, Harbiye-İstanbul; KATHPALIA, Yash Pal, a.g.e., s.XXXVII- XLV

şartlar altında muhafazasını sağlamak ve sağlıklı bir şekilde yaşayabilmesini temin etmek için koruma amacıyla alınan önlemlerdir. Diğer bir deyişle, çevre koşullarını kontrol altına alarak objeyi çürüme ve bozulmalara karşı kalıcı hale getirmektir. Çünkü çürüme, kimyasal değişikliklerden, böcek ve mikroorganizmalardan, fazla ısı, ışık ve nemden, bozulma ise objenin sergileme, saklama biçiminden veya insan hatalarından kaynaklanmaktadır. Koruma işlemi yalnızca objenin zarar görmesini önlemek, geciktirmek veya durdurmak için yapılan uygulamaları değil, aynı zamanda gerek pasif gerekse aktif metot ve tekniklerle müdahale etmeyi de kapsamaktadır. Bundan dolayı konservasyon, eser için yapılan en zararsız işlemdir ve objeyi mümkün olabilen en az değişiklikle korumaya çalışır.⁹

Restorasyon ise eserin özgünlüğüne zarar vermeden gelecek kuşaklara aktarabilmek için yapılan zorunlu müdahalelerdir ve aktif konservasyon çalışmaları içerisinde yer alan bir uygulamadır. Restorasyon, eserdeki bozulmayı önlemek anlamında artık yapılacak herhangi bir şey kalmadığında yapılması gereken bir uygulamadır. Bu yüzden en son tercih edilen metottur. Çünkü bir esere ne kadar müdahale edilirse orijinalliğinden de o kadar kaybetirilmiş olunur. Ayrıca restorasyonun yanlış veya hatalı uygulanması eserin tamamen kaybedilmesine de neden olabilmektedir. Bundan dolayı korunması istenilen esere öncelikle konservasyon teknikleri uygulanmalı, restorasyon uygulamaları ise yapılabilecek bir şey kalmadığı noktada düşünülmelidir. II. Dünya savaşından sonra ise Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Sağlık Organizasyonu (UNESCO), Milletlerarası Arşiv Konseyi (İCA), Milletlerarası Müze Konseyi (İCOM), gibi kuruluşların kurulması ile birlikte, konservasyon konusu uluslararası sahada çözümü için uğraşılan bir konu olmuştur. Son yıllarda bilimsel çalışmalarda görülen yoğunluk ve bütün dünya da artan geçmişe duyulan ilgi sonucu konservasyon alanında da çok süratli gelişmeler kaydedilmiştir ve konservasyon konusunun uzmanları artık bozunmayı kaçınılmaz bir olay olarak kabul etmeyip her türlü etkenin oluşturduğu bozunmaya karşı koleksiyonların korunması üzerine çalışmaya başlamışlardır.¹⁰

Konservasyon uygulamaları genellikle iki başlık altında incelenmektedir. Bunlardan birincisi koruyucu konservasyon uygulamaları, ikincisi ise aktif konservasyon uygulamalarıdır. Disiplinler arası bir bilim dalı olan konservasyon çalışmalarında,

koruyucu konservasyon uygulamaları inceleme ve belgeleme aşamalarıyla başlar. Ön inceleme çalışmaları objeyi oluşturan malzemelerin özelliklerini, objenin yapım tekniğini ve bozulmalarını saptamak kadar, konservasyon yöntemlerinin belirlenmesi açısından da son derece önemlidir. Yapılan inceleme sayesinde kâğıdın yapısının ve üretim biçiminin, mürekkebin cinsinin ve bağlayıcısının, derideki kimyasal bozulmanın türünün ve derecesinin, formların sayısının ve oluşturma biçiminin, şirazenin, dikişin yapımının ve iplik türünün belirlenmesi gibi -objenin yapısı ve bozulmaları ile ilgili- konularda detaylı bilgi edinmek mümkündür.¹¹ Aktif konservasyon (restorasyon) uygulamasının amacı ise eser üzerinde var olan hasarın tamiridir ve unutulmalıdır ki oluşmuş hasarın tamamen geriye döndürülmesi mümkün değildir. Hasar kapatılabilir, kopmuş parçalar yeniden birleştirilebilir, zayıf kısımlar kuvvetlendirilebilir. Ancak bütün bu işlemler olabilecek en mükemmel biçimde de yapılırsa eser yalnızca aslına benzetilebilir. Bundan dolayı restorasyon görmüş eser daha az mükemmel ve daha az orijinaldir. Restorasyon ve esere yapılan her türlü müdahale eseri orijinal durumundan biraz daha uzaklaştırdığından, esere yapılan müdahalenin en minimumda tutulmaya çalışılması etik bir zorunluluktur. Ancak bazı durumlarda esere müdahale etmekten başka yapılabilecek hiçbir seçenek kalmaz. Bu noktaya gelindiğinde bozunmanın ilerlemesini durdurmak veya eseri yeniden kullanılabilir duruma getirmek için restorasyon kaçınılmaz olur. Örneğin tamamen belirsizleşmiş, anlaşılması güç hale gelmiş bir resmi restore etmekten başka çare yoktur. Böyle bir durumda orijinalden uzaklaşsa da eserin restore edilip kazanılması, eserin tamamen kaybedilmesi ve kullanılamaz duruma gelmesine tercih edilmelidir. Ancak restorasyon sırasında uygulanacak işlemler en ince ayrıntılarıyla not edilip rapor hazırlanmalı böylece gelecekte eseri yeniden çalışacak birine restorasyon sırasında ne yapıldığını bilme olanağı sağlanmalıdır. Bu manada restorasyonun konservasyon içerisinde çok özel bir yeri vardır. (Ülkemizde ise genellikle restorasyon ve konservasyon kavramları birbirine karıştırılmakta ve çoğunlukla da restorasyon kavramı konservasyonun yerine kullanılmaktadır.)

Restorasyon, çok büyük oranda beceriye, doğru karar vermeye ve kişinin duyarlılığına bağlı bir aktivitedir. Eskiden koruma konusunda çalışan uzmanlar eserlere alanında iyi yetişmiş konservatör-

9-KÜÇÜK, Celal; Türkiye'de Restorasyon Eğitimi, Sorunları ve Sonuçları, I. Ulusal Taşınabilir Kültür Varlıklarının Konservasyonu ve Restorasyonu Kolokiyumu, 6-7 Mayıs 1999, s.24. Ankara- 2000.; ALMAÇ, Elvan; Tekstil Ürünleri Konservasyonunun Temel İlkeleri, I. Ulusal Taşınabilir Kültür Varlıklarının Konservasyonu ve Restorasyonu Kolokiyumu, 6-7 Mayıs 1999, s.76 Ankara-2000.; Michael ROPER; Koruma ve Konservasyon Servisinin Planlanması, Teçhizatlandırılması ve Personel İstihdamı, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın no:21, s.V-2, Ankara-1994, ; Gérard BENOÎT Danièle NEIRINCK; Endüstriyel ve Tropikal Ülkelerin Arşiv Binalarında En Ekonomik Korunma Metot ve Vasıtaları, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivi Dairesi Başkanlığı, Yayın No:8, s.I. Ankara-1990.; Nevin ENEZ; a.g.e., s.67

10-KATHPALIA, Yash Palage, s.XXXVII-XLV

11-BAYDAR, Nil; El Yazmalarında Belgeleme, Koruma ve Onarım Çalışmaları, 7. Müzecilik Semineri, Bildiriler, s.79, 20-22 Ekim 2004, Harbiye-İstanbul

lerin müdahale yapılmasını ama "geriye dönüşü mümkün olan" müdahalenin yapılmasını savunuyorlardı. Oysa bugün gelişen teknoloji sayesinde artık hiçbir müdahalenin tam olarak geriye dönüşü olmadığı gayet iyi biliniyor. Esere etki eden bozulmaların hangisine ne kadar müdahale edileceğine, konunun uzmanı karar vermelidir. Konservasyon uygulamalarında çok az bir miktar yapıştırıcının, kâğıdın, derinin, boyanın ya da kimyasal maddenin objenin orijinalliğine çeşitli zararlar verdiği, bu nedenle en küçük tamamlamalarda dahi, söz konusu uygulananın bir "nedeni" olması gerektiği unutulmamalıdır.¹²

TÜRKİYE'DE KİTAP KONSERVASYONU ÇALIŞMALARI

Türklerde ilk kitap konservasyonu çalışmaları vakıf kütüphanelerinin kurulması ile başlamıştır. Vakıf kütüphanelerinde, kütüphane kurucuları vakfın yönetim ve gelirlerini "vakfiye senetleri" ile belirlemişlerdir. Bu vakıf senetlerinde vakfedilen kitapların sayımı ve kontrolü dolayısıyla da temizlik ve tamiratları ile ilgili bazı maddeler de bulunmaktaydı ve yapılacak kontrol ve sayım işlemleri için genellikle nazırlar, müfettişler ve hafız-ı kütüpler görevlendirilirdi. Bu kişiler eserleri sadece saymakla kalmayıp sayfa sayfa, satır satır da kontrol ederler, değiştirilmiş olanları ve aralarından sayfası alınmış olanları da hulup tespit ederlerdi. Bu arada eserlerin temizlik ve bakımları da yapılır aynı zamanda çok harap olanlar da tamir edilirdi. Osmanlı İmparatorluğu döneminde de vakıf ya da özel kütüphaneler sahiplerinin veya görevli kişilerin çabaları ile koruma altına alınmıştır. Tanzimatın ve ardından Meşrutiyetin ilanıyla birlikte, içine girilen Batılılaşma sürecinin de etkisiyle, Avrupa örneği kütüphane kurma faaliyetleri başlamış, devlet resmi olarak yazma eserler ve kütüphaneler konusuna eğilmiştir.¹³

Cumhuriyet döneminde ise; kamu kesimindeki el yazmalarının demirbaş defterlerinin tutulması ve sayımının yapılmasıyla kitap konservasyonu alanında çalışmalar başlamıştır. Bu çalışmalar kapsamında kapatılan tekkelerin-zaviyelerin ve medreselerin koleksiyonları buldukları yörelerde açılan modern halk kütüphanelerine devredilmiş, kütüphane olmayan bölgelerde ise el yazması eserler en yakın müzelere teslim edilmişlerdir. Böylelikle de kısmen de olsa yazmalar kayıt altına alınmıştır. Bu

çalışmalar ışığında ülke genelinde 300.000 el yazması eser olduğu tahmin edilmektedir. Bazı el yazmaları kitapların hirden fazla ciltten oluşmuş olması ve ayrıca bu kitaplardan bazılarının da sadece bir-iki bölümün kopyasının koleksiyonlara dâhil edilmiş olduğu da göz önüne alınırsa bu eserlerin künye adedi 600.000'i bulabilecektir. Fakat el yazması eserlerin koleksiyon olarak çok dağınık bir haritaya sahip olması korunma ve değerlendirilmelerini güçleştirmiş, özel kütüphanelerde, vakıf kurumlarında ve camilerde ne kadar kitap olduğu tam olarak tespit edilememiştir. Çünkü Semerkant'da kâğıt üretimini başlangıç tarihi olarak alırsak Türkler M.S 751'den, İbrahim Müteferrika'nın 1726'da ilk baskı kitabı gerçekleştirmesine kadar geçen 974 yıl yani yaklaşık 1000 yıl kitap yani "el yazması" eser üretmişlerdir. Bu yüzden hem dünyanın en büyük ve en kıymetli el yazması eser koleksiyonuna sahip olmuşlar, hem de bu koleksiyonu Osmanlı toprakları üzerinde ki merkezi büyük şehirlerin kütüphanelerinin yanı sıra, merkeze uzak en ücra küçük şehir ve kasaba kütüphanelerine, medrese/cami kitaplıklarına kadar yaymışlardır. 1726'da matbaanın Osmanlı İmparatorluğu'nda yayımlanmasına katılmasından sonra tamamen el yazması eserlerden oluşan bu kütüphane koleksiyonlarına baskı kitaplarda eklenmeye başlanmış ve böylece bu kütüphanelerin ellerindeki kitap sayısı da iyice artmıştır.¹⁴

Yazma eserlerin çok geniş bir alana yayılmasından dolayı Kültür Bakanlığı 9 Ekim 1992 tarih B.16.0 KGM-1-400.21/5163 sayılı onay ile el yazması eserlerin hem kontrolünü sağlamak hem de bakımı/onarım yapılabilmesi ve koruma altında tutulabilmesi için Ankara/Millî Kütüphane Başkanlığı, Konya/Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi ve İstanbul/Süleymaniye Kütüphanesi'nde toplanmasına karar vermiştir. Bu proje kısmen gerçekleşebilmiştir. Fakat bazı kütüphanelerin bulunduğu yöreler "bölgenin kültür hazinesidir" düşüncesi ile el yazmalarının devrini engellemişlerdir. Politikacılar da halkı bu konuda bilinçlendirmek yerine bu eğilimi desteklemişler ve "el yazmalarının bakım ve onarımına çözüm bulunması koşuluyla" yazmaların belli merkezlerde toplanması projesi iptal edilmiştir. Bugün devri kabul etmeyip bu nadir koleksiyonların saklanması, korunması, bakım/onarım konusunda gerekli ölemleri aldıklarını iddia eden kütüphanelerin dünyada uygulanan bilimsel standart-

12-SALTIK, Emine - N., CANER, Taş ve Seramik Eserlerin Özelliklerinin ve Bozulmalarının Koruma Amaçıyla İncelenmesi, I Ulusal Taşınabilir Kültür Varlıklarının Konservasyonu ve Restorasyonu Kollokyumu, 6-7 Mayıs 1999, s.107, Ankara-2000; Emine SALTİK - N., CANER, Taş Koruma Malzemeleri: İşlevleri ve Sorunlarına, s.119; Yash Pal KATHAPALLA, a.g.e., s.XXXIII- XLV.; Nevin FINEZ, a.g.e., s.67-68; Nil BAYDAR, 2004, a.g.e., s.81

13-SERNİKLİ, Altınay; Elyazması Eserlerimizin Dünü, Bugünü, Yarını, Eski Eserler ve Müzecilik, Kütüphanecilik, Arşiv Dokümantasyon, cilt IX, V. Türk Kültürü Kongresi, Cumhuriyetin Günümlü Türkiye Kültürünün Dünü, Bugünü ve Geleceği (17-21 Aralık 2002, Ankara), Yayın Hazırlayan: Dr. Aziz AKTAŞ YAŞA, s.29-33, Ankara-2005; KABACALI Alpay; Türk Kitap Tarihi, cilt I, Başlangıçından Tanzimata Kadın, s.118, İstanbul- 1989

14-KESEROĞLU, Hasan S.; Elyazması Eserlerimizin Dünü, Bugünü, Yarını, Eski Eserler ve Müzecilik, Kütüphanecilik, Arşiv Dokümantasyon, cilt IX, V. Türk Kültürü Kongresi, Cumhuriyetin Günümlü Türkiye Kültürünün Dünü, Bugünü ve Geleceği (17-21 Aralık 2002, Ankara), Yayın Hazırlayan: Dr. Aziz AKTAŞ YAŞA, s.16-17, Ankara-2005; SERNİKLİ, Altınay, a.g.e., s.27-34;

lar içerisinde olup olmadıkları da tartışmaya açık bir konudur.¹⁵

Türkiye'deki el yazması eserlerin bilimsel olarak bakım ve onarımları ilk defa Süleymaniye Kütüphanesinde gerçekleştirilmeye başlanmıştır. 1955-1960 yılları arasında devlet desteği ile Süleymaniye Külliyesi içinde bir "restorasyon atölyesi" kurulmuştur. 1962 yılında atölye sorumlusu, kitap restorasyonu konusunda İtalya'da uzmanlık eğitimi almış bir kimya mühendisidir ve daha sonraki dönemlerde atölyede çalışan sayısı 15'e ulaşmıştır. Fakat geçen zaman içerisinde yetişmiş eleman sayısının giderek azalması, ücretlerin yetersizliği bölümün gelişme hızını azaltmıştır. Daha sonraki yıllarda yazma eserlerin korunması ve onarımı için Kültür Bakanlığı'na birçok proje hazırlanmış ancak hepsi teklif aşamasında kalmıştır. 1991 yılı içerisinde yatırım programında yer alan ve Ankara'da kurulması planlanan "Yazma ve Nadir Eserler Restorasyon Merkezi"nin Milli Kütüphane Başkanlığına bağlı bir kuruluş olarak teşkilatlandırılması 07.02.1992 gün ve 12/601-436 sayılı makam onayı ile öngörülmüştür. Onay doğrultusunda "Yazma ve Nadir Eserler Restorasyon Merkezi Etüd Proje Fizibilitesi" hazırlanmıştır. Bu projeler için yatırım bütçesine gerekli ödenek de konulmuştur. Ancak Milli Kütüphane binası içerisinde restorasyon merkezi için ayrılan alanların plan ve inşaat olarak uygun olmadığı tespit edilmiştir. Bu nedenle proje yeniden Kütüphaneler Genel Müdürlüğü'ne devredilmiştir.¹⁶

Kültür Bakanlığı Kütüphaneler Genel Müdürlüğü tarafından 1991 yılında İstanbul Yazma ve Nadir Eserler Patoloji ve Restorasyon Araştırma Merkezi'nin kurulması projesi başlatılmıştır. Süleymaniye Külliyesi içerisinde bulunan Zarifi Bey Konağı bu merkeze tahsis edilerek gerekli restorasyonu yapılmıştır. İç donanımı ile birlikte merkez 54.830.500.000 TL'ye mal olmuştur. 10 yıllık bir zaman dilimi içindeki bütçe ödeneklerinin toplamı olan bu rakam her yıl içerisindeki dolar karşılığı olarak hesaplandığında 2005 yılı maliyeti ile 1.500.000.000.000 (bir trilyon beş yüz milyar) TL'yi bulmaktadır. 1999 yılında tamamlanan merkez hâla hizmete açılmamıştır. Fakat Süleymaniye Kütüphanesi içerisinde kitap restorasyonu çalışmaları sınırlı da olsa sürdürülmektedir. Hizmetler yazma eserler konusunda eğitimli geçici işçiler ile sağlanmaktadır.¹⁷

Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi'nin 20 Temmuz 1984 yılında açıl-

15-SERNİKLİ, *Altınaya.g.e.*, s.35-40

16-SERNİKLİ, *Altınaya.g.e.*, s.40-41

17-SERNİKLİ, *Altınaya.g.e.*, s.41-42

18-http://www.konya.gov.tr/tyek/KITAP_REST/restorasyon2.htm; SERNİKLİ, *Altınaya.g.e.*, s.41

19-Bu Kanunun Çıkarılmasına Neden Olan Bazı Olaylar İle İlgili Bkz: SİLİER, Osman; *Tarihsel Mirasın Korunması ve Arşiv Malzemesi*, Osman Hanlı Bey ve Dönemi, 17-18 Aralık 1992, *Tarih Vakfı Yurt Yayınları*, İstanbul 1992, s.230

masıyla birlikte kütüphane müdürü M. Lütfi İKİZ öncülüğünde konservasyon konusunda çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. İlk olarak ilgili personel kâğıt restorasyonu ve cilt sanatı konularında Konya ve Süleymaniye Kütüphanesinde kursa tabi tutulmuştur. Restorasyon servisi (kitap ve kâğıt üzerine), cilt servisi, kuru temizleme servisi, kimyahane ve mikrofilm servislerinin malzeme ve donanım konularındaki ihtiyaçları giderilmiştir. Bu servislerdeki çalışmalar bir süre devam etmiştir. Ancak belli bir süre sonra teknik personelin kadroya da kurum değiştirmesi sonucu serviste görev yapacak eleman kalmadığından bu bölümlerdeki çalışmalar durdurulmuştur. 2003 yılında Selçuk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi öğrencilerinin Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi'nde "El Yazmalarını Koruma" dersi almaya başlamalarıyla "Yazma ve Nadir Eserler Restorasyon ve Araştırma Merkezi" aktif hale gelmeye başlamıştır.(?) Şu an ise Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi bünyesindeki bu merkezde, Kimya ve Biyoloji Bölümü mezunu olan Kitap Patologu 2 personel çalışmaktadır.¹⁸

Osmanlı Devleti'nin resmi yazışmaları, merkez teşkilatı dairelerinin belgeleri, bugün İstanbul'da Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Dairesi Başkanlığı'nda muhafaza edilmektedir. Arşiv içerisinde biriken arşiv malzemesi büyük miktarlara ulaşmasına karşın, bunlar için yeterli büyüklükte ve donanımda müstakil arşiv depoları yapılmadığı için, malzemelerin zaman içerisinde tahrip olması önlenememiştir. Arşivde fazla hasar görmüş olan ve ciddi bir şekilde restorasyona ihtiyaç duyan belgeler, toplam malzemenin yaklaşık % 60'ı kadardır. Geriye kalan %40'ının, bir kısmı sağlam vaziyettedir, bir kısmı ise küçük ölçekli onarımlara ihtiyaç duymaktadır. Farklı tür ve özelliklerdeki belgelerden tahrip olanların restorasyon çalışmalarına 1976 yılında, çok sınırlı imkanlar ve uygun olmayan malzemeler kullanılarak 1 personel ile başlamıştır. 19 Ekim 1984 tarihinde yürürlüğe giren "Başbakanlık Teşkilat Kanunu" çerçevesinde, milli arşivlerimizin korunması ve değerlendirilmesi ile ilgili her türlü görevin Başbakanlığa verilmesiyle de arşivlerin korunması ve kullanılması konusu daha dikkatli ele alınmaya başlanmıştır. 28 Eylül 1988 tarihli 3473 sayılı kanunla da, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nün yetkileri artırılmıştır. 29 Ekim 1988'de Devlet Arşivi Sitesi hizmete sokulmuş, böylece devlet arşiv hizmetleri konusunda hukuki, idari ve teknik arşiv uygulamalarına imkân verecek mevzuat düzenlemelerinin

yürürlüğe girmesi sağlanmıştır.¹⁹

Belgelerin restorasyonunda, dayanıklılığı ve sürekliliği ispat edilmiş malzemelerin kullanımına 1990 yılı sonunda ilk defa Japon kâğıdı ithal ettirilerek başlanmıştır. 1992 yılında, restorasyon ve klasik cilt atölyelerine gerekli teçhizatın teminine ve belgelerin uygun malzemeler kullanılarak restore edilmelerine yönelik olarak bir proje hazırlanmıştır. Bu proje ile; arşiv malzemesinin durumu, mevcut mekanlar ve personel dikkate alınarak ihtiyaç duyulan cihaz, alet ve malzemeler tespit edilmiş ve projenin önemli bir kısmı hayata geçirilmiştir. Bugün restorasyon atölyesinde 12, klasik cilt atölyesinde ise 2 olmak üzere toplam 14 kişi belge restorasyonu yapmaktadır.²⁰

Sonuç olarak; sayısı tam olarak bilinmeyen yazma eser ve belgelerden oluşan bir hazineye sahip olan ülkemizde ne yazık ki konservasyon bilinci yeterince oluşturulamamıştır. Yazma eser ve belgelerin korunması konusunda başlatılan çalışmalar ise yetişmiş-egitimli personel sıkıntısı ya da maddi imkânsızlıklardan dolayı istenilen noktaya varmamıştır. Fakat kitap ve belgeleri zararlı etkenlerden korumak ve sağlıklı olarak kalmalarını sağlamak için, arşiv, kütüphane ve koleksiyonlar gibi saklama ve sunum alanlarının ideal şartlar gözetilerek düzenlenmiş olması ve bu servislerdeki çalışanların koruma konularında eğitilmesi, servislerden faydalanan araştırmacıların koruma konusunda bilinçlendirilmesi de koruma konusunda etkili sonuçlar verecektir. Diğer taraftan, eserler herhangi bir tahribata uğramışlarsa da onların en az müdahale ve orijinalliklerinden en az kayıpla kurtarılmalarını sağlamak, sadece uzmanlardan oluşan kaliteli bir konservasyon ekibiyle mümkündür.²¹ Bu yapılmadığı takdirde yani bilinçsiz müdahaleler yapılması durumunda yazma eser ve belgelerden oluşan bu hazine zaman içerisinde yok olacaktır.

KAYNAKLAR

ANMAÇ, Elvan; Tekstil Ürünleri Konservasyonunun Temel İlkeleri, I. Ulusal Taşınabilir Kültür Varlıklarının Konservasyonu ve Restorasyonu Kolokyumu, 6-7 Mayıs 1999, Ankara-2000, Ankara Üniversitesi Basımevi
"Ankara Üniversitesi Başkent Meslek Yüksek Okulu Restorasyon ve Konservasyon Programı"
BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİNDEKİ BELGELERİN RESTORASYON BAKIMINDAN GENEL DURUMU; Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Belge Türleri, Padişah El Yazmaları ve Belge Restorasyonu, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, İstanbul 1997

BİNARK, İsmet ;Arşiv ve Arşivcilik Bilgiler, T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Dairesi Başkanlığı, Yayın no:3,Gn.no:049, Başbakanlık Basımevi, Ankara-1980

BİNARK, İsmet ;Arşiv ve Arşivcilik Bibliyografyası (Türkçe ve Yabancı Dillerde Yayınlanmış Kaynakçalar), T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Dairesi Başkanlığı; Yayın no:2 Gn. No:042. Başbakanlık Basımevi Ankara-1979,

BAYDAR, Nil; El Yazmalarında Belgeleme, Koruma ve Onarım Çalışmaları, 7. Müzecilik Semineri, Bildiriler, 20-22 Ekim 2004, Harbiye-İstanbul
"Askeri Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı"

BENOÎT Gérard -Daniële NEİRINCK; Endüstriyel ve Tropikal Ülkelerin Arşiv Binalarında En Ekonomik Korunma Metot ve Vasıtaları, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivi Dairesi Başkanlığı, Yayın No:8, Ankara-1990

BLOOM, M. Jonathan; Kâğıda İşlenen Uygarlık, Kâğıdın Tarihi ve İslam Dünyasına Etkisi, çev: Zülâl KILIÇ, İstanbul- Aralık 2003,

ENEZ Nevin ;Müze Ortamının Düzenlenmesi, II. Müzecilik Semineri, Bildiriler, 19-23 Eylül 1994, Harbiye-İstanbul
"Askeri Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı"

20-BİNARK, İsmet; Arşiv ve Arşivcilik Bilgiler, T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Dairesi Başkanlığı, Yayın no:3, Gn.no:049, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1980, s.III-XII,27-43; BİNARK, İsmet; Arşiv ve Arşivcilik Bibliyografyası (Türkçe ve Yabancı Dillerde Yayınlanmış Kaynakçalar), T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Dairesi Başkanlığı, Yayın no:2 Gn. No:042. Başbakanlık Basımevi Ankara 1979, s. XVII-XXXVI; BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİNDEKİ BELGELERİN RESTORASYON BAKIMINDAN GENEL DURUMU; Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Belge Türleri, Padişah El Yazmaları ve Belge Restorasyonu, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, İstanbul 1997, s. 5-7, 147-148,157

21-İLDEN, Serkan; "Türkiye'de Kitap Konservasyonu Çalışmaları ve Bir Kağıt Restorasyonu Laboratuvar Kurma Projesi", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, İzmir-2006, s.117

KABACALI Alpay ; Türk Kitap Tarihi, cilt:1, Başlangıcından Tanzimat'a Kadar, İstanbul - 1989 "2. Baskı, Cem Yayınevi"

İLDEN, Serkan: "Türkiye'de Kitap Konservasyonu Çalışmaları ve Bir Kağıt Restorasyonu Laboratuvarı Kurma Projesi", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, İzmir-2006, s.117

KATHPALIA, Yash Pal; Arşiv Malzemesinin Korunması ve Restorasyonu. çev: Nihal SOMER, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Başbakanlık Basımevi,"Ankara - 1990 "Cumhuriyet Arşivi Dairesi Başkanlığı, Yayın No:6,

KESEROĞLU, Hasan S.; Elyazması Eserlerimizin Dönü, Bugünü, Yarını, Eski Eserler ve Müzecilik, Kütüphanecilik, Arşiv Dokümantasyon, cilt:IX, V. Türk Kültürü Kongresi, Cumhuriyetten Günümüze Türk Kültürünün Dönü, Bugünü ve Geleceği (17-21 Aralık 2002, Ankara), Yayına Hazırlayan: Dr. Azize AKTAŞ YASA, Ankara-2005

KÜÇÜK, Celal; Türkiye'de Restorasyon Eğitimi, Sorunları ve Sonuçları, I. Ulusal Taşınabilir Kültür Varlıklarının Konservasyonu ve Restorasyonu Kolokiyumu, 6-7 Mayıs 1999, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara- 2000, "Ankara Üniversitesi Başkent Meslek Yüksek Okulu Restorasyon ve Konservasyon Programı"

KÜTÜKOĞLU, MÜBAHAT, S.; Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik), Kubbealtı Neşriyat, İstanbul-1998

ROPER Michael ; Koruma ve Konservasyon Servisinin Planlanması, Teçhizatlandırılması ve Personel İstihdamı, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın nu:21, Başbakanlık Basımevi, Ankara-1994

ÖCAL, Orhan ; Kitabın Evrimi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Faydalı Eserler Dizisi:7, Tisa Matbaacılık, Ankara -1971

SALTIK, Emine - N., CANER; Taş ve Seramik Eserlerin Özelliklerinin ve Bozulmalarının Koruma Amacıyla İncelenmesi, I. Ulusal Taşınabilir Kültür Varlıklarının Konservasyonu ve Restorasyonu

Kolokiyumu, 6-7 Mayıs 1999, Ankara- 2000, Ankara Üniversitesi Basımevi, "Ankara Üniversitesi Başkent Meslek Yüksek Okulu Restorasyon ve Konservasyonu Programı"

SERNİKLİ, Altınay; Elyazması Eserlerimizin Dönü, Bugünü, Yarını, Eski Eserler ve Müzecilik, Kütüphanecilik, Arşiv Dokümantasyon, cilt:IX, V. Türk Kültürü Kongresi, Cumhuriyetten Günümüze Türk Kültürünün Dönü, Bugünü ve Geleceği (17-21 Aralık 2002, Ankara), Yayına Hazırlayan: Dr. Azize AKTAŞ YAŞA, s.29-33, Ankara-2005 "Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları"

SİLİER, Osman; Tarihsel Mirasın Korunması ve Arşiv Malzemesi, Osman Hamdi Bey ve Dönemi, 17-18 Aralık 1992, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1992

http://www.konya.gov.tr/byek/KITAP_REST/restorasyon2.htm